

УДК 001.482.0

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЕПОХИ БАРОКО В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Шаталіна О.Ф.

В статті подається тлумачення літературознавчих термінів у творах, які були написані в епоху українського Бароко. У статті наводяться приклади таких термінів, пояснюється й розглядається їх функціонування в сучасній мові.

Ключові слова: термінологія, стиль «бароко», пьсні, пьснотворець, повестьі.

У статті поставлено проблему проаналізувати літературознавчу термінологію у творах найбільш яскравих поетів XVI-XVII ст.: І. Величковського та Г.С. Сковороди. Ця проблема пов'язана з необхідністю продовжити роботу по впорядкуванню, систематизації та удосконаленню української літературознавчої термінології, в цьому полягає її наукове та практичне значення. При написанні статті аналізуються основні дослідження з даної проблеми, це такі як: збірник Українська література XVII століття [8], книга Маслюка В. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку літератури на Україні [6], а також збірка Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI-XVIII ст. [5].

Мета статті полягає в тому, щоб надати лексико-семантичну характеристику літературознавчої термінології, що буде вилучена із художніх творів вищезазначених авторів.

Література XVI ст., як наша культурна історія ще явно недооцінюється. До набутоків XVI ст. зараховують лише полемічну літературу та Острозьку Біблію, що радикально змінили зміст письменницької праці, надавши їй цілеспрямованого і систематичного характеру, розкрили можливості старослов'янської мови для культурного будівництва, перші віршовані спроби книжною мовою Андрія Римши, Герасима Смотрицького та ще ряду анонімних авторів. Окремим історикам літератури здавалося, що XVI ст. завинило перед сучасністю, бо, мовляв, не спромоглося на вироблення тих ідейних і культурних напрямів, у яких би започаткувався наш сучасний ідеал, а з другого боку, XVI ст., мовляв, у культурному відношенні заперечувало досвід попередніх віків, зокрема візантійсько-староруську культурну традицію, захищати і відроджувати яку стало історичним завданням наступного XVI ст.

Навіть такому видатному вченому, як Д. Чижевський, здавалося, що XVI ст. було епохою ретроградною, часом марних зусиль, які порушували вигаданий принцип «тяглості розвитку», що передбачає поступовий перехід від старого до нового, від минулого до майбутнього. Він вважав, що XVI ст. було задивлене тільки у власний розвиток, а тому й не здобулося на увагу літературознавчої науки XIX-XX століть. Так виробився погляд на XVI ст. як на матеріал задля матеріалу, а не як на мистецьку ідейно-художню сутність, смисли, що мають дивовижну здатність «оживати», оновлюватися і давати нові цінності в новому конкретно-історичному часі.

Наші сьгоднішні знання про XV-XVI ст. дають змогу по-новому подивитися на цю епоху і на основи комплексного, системного вивчення всієї сукупності культурних, у тому числі й літературно-художніх пам'яток зробити висновки, що характерні явища, які запанували в XVII ст. і продовжували розвиватися в XVIII, започаткувалися в XVI ст. Тут склався свій стиль життя, виробилася сукупність ідей, кілька суспільно-політичних і культурних орієнтацій, що позначилися на розвиткові наступних культурних епох, провідних художньо-естетичних концепцій та громадської думки. XV-XVI Століття також були співтворцем нашої культурної історії. У дослідженні українського літературного бароко Дмитро Чижевський досяг неабияких успіхів. Вершиною давнього українського письменства є для Чижевського бароко, тобто література XVII-XVIII ст., що починається від Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького та Кирила Трансквіліона-Ставровецького, а закінчується Григорієм Сковородою.

Сковорода писав свої твори складною мовою, що має характер суміші традиційної церковнослов'янської, старокнижної української, російської мови того часу та живої розмовної української мови. І.Я. Франко писав: «Григорій Сковорода поява вельми помітна в історії розвою українського народу. Мова віршів, байок і притч Сковороди стоїть ближче до живих джерел української мови...».

Теоритичні погляди Сковороди на байку відображають основні положення поезики. Він пише, що байка – мудра літературна забава, але всяка «мудра іграшка утаивает свою силу», а сила ця в тому, що твори подібного жанру «снаружи ложь, но внутрь истина». Сковорода пише, що у байці можна більше, як у інших жанрах, «изобразить, приточить, уподобить» і що вигаданими образами в таких випадках автор «как полотном» прикриває істину, і в цьому немає нічого зумисного, бо «мудрі и в играшках умны и во лжи истинны». «Лжа» тут розуміється як художній вимисел, який важливий не сам по собі, а тими висновками, до яких провадить людський розум.

У передмові до збірки «Басни Харьковскія» (1774) Сковорода відкрив свій вступ словами «Любезный пріятель!». Лист, яким супроводить поет «Басни Харьковскія», можна назвати невеличким трактатом про байку як жанр ху-

дожньої літератури. В цьому збірнику зафіксовано такі літературознавчі терміни, як «басня», «притча», «термін», «слово», «баснословіє», «образ» (в значенні художній), «пословица», «стіхи», «сказка», «пісенька», «фабулка», «глава», «біблія», «рифм» (рифма), «евангеліє», «описатель». Змістовність окремих термінів пояснює сам автор. Ось що він говорить про байку: «Басня тогда бывает скверная и бабья, когда в подлой и смешной своей шелухе не заключает зерно истины.» А так поет розуміє «термін»: «Термин есть то тльнныи ворота, ведущии к нетльнния источнику.» У відомій байці, що вивчається в школі «Сад божественных пьсней» – знаходимо такі літературознавчі терміни «псьня», «псьнь», «писанія», «слово», «словеса», «печать», «образ», «книги», «книжник», «стих».

Відшукування у творі в першу чергу моральних основ було для Сковороди чи не найважливішим, і завдяки цьому він став одним із ранніх представників етичного методу на Україні, елементи якого були ще в Горация.

Іван Величковський – один із найяскравіших представників українського бароко. Всі відомі нам твори Величковського виконані за законами того своєрідного літературного стилю, який оформився в Європі, зокрема в Польщі, в XVI-XVII ст. Стиль цей в сучасній науці іменується то «схоластичним» стилем, то стилем «бароко». Характерною ознакою його є надзвичайно гіпертрофована увага до словесно-декоративного орнаменту: в художньому творі на перше місце висувається форма – вишукані, штучні метафори, несподівані порівняння, ефектні антитези. Запозичені з Ренесансу образи античної міфології та історії посідають видатне місце в реквізиті барокових форм.

Засоби прикрашення мови, орнамент розбухають в добу бароко надмірно, а змістові надається другорядного значення. Мета мистецтва за часів бароко – вразити читача, зацікавити його несподіваними стилістичними ефектами. В самому тексті творі з'ясовуються характерні ознаки різних «поетицьких штукоч». Види «штучок» такі: ехо, різні типи так званих раків («рак льтарный», «рак словный», «рак прекословный»), вірш «чвогранистый», «единопадежный», вірш «азбучный», чотири типи «акростихіса», «жартовий вьрш», «программа анаграмма», «епиграмма», вірш «многопремьнителный», чотири типи «лябиринта» вірш у вигяді «трикутника», вірш «преськаємий».

Подаючи різні форми «раків», «паліндронілів», Величковський пояснює, що таке рак «льтеральный». Це – «вьрш, которого льтеры, и вспак читаючися, той же текст выражают».

Наводиться приклад:

Анна дар и мть сын мира данна,

Анна ми мати и та ми манні,

Анна тита мя я мати панна

Кожний рядок має ту особливість, що його можна читати звичайно (зліва направо) і навпаки (справа наліво). В обоих випадках буде прочитано тіж самі фрази.

За поясненнями самого Величковського «рак прекословный» – це «върш которого слова, вспак читаючися, противный текст выражаютъ». Поет сам наводить декілька прикладів таких віршів.

Слова богородиці:

Со мною жизнь, не страх смерти,

Мною жить не умерти, –

Коли їх прочитати «вспак», від правої руки до лівої, стають словами винуватниці гріхопадіння, праматері Єви:

Умерти, не жить мною,

Смерти страх, не жизнь со мною.

«Єдинопадежный» вірш визначається у Величковського як «върш, на єдину каденцю кончаючийся, в котром весь стишки в єдно сее имя Анна впадаютъ»:

Порока страна,

Сладкая манна,

Чистая панна,

Яко нам данна, Богу осанна

За визначенням Величковського: «Азбучный – ест върш, который каждое слово от азбучных льтер порядком азбучних зачинает». Поет пояснює: «Не положены в нем ъ, ы, ь, бо то льтеры конечные, а не початковые», наводить зразок азбучного вірша:

Аз Благ Всъх Глубина,

Дьвственная Єдина,

Живот Зацах Званным

Исуса Избранным...

Отже, слова в азбучному вірші розмішені так, «що перше починається літерою аз, друге – літерою «буки», далі йдуть «веди», «глаголь», «добро», «єсть» і так далі.

Вірш «жартовный» – це «върш, котрий гды читається, як върш идет – жарты, тылко строит. Леч гды в нем каждое словко першої строки з словами другою, противко стоячими, злучати будеш, – зараз інший сенс, правдивый, укажет:

Остав молитву, дьвство растли, злых чти, друже.

Льность любви, сохраняя злость, лай добрых друже.»

Читаючи ж по вертикалях, матимемо:

Остав льность, молитву любви, дьвство сохраняя,

Растли злость, злых лай, чти добрых, друже, друже.

«многопремьнительный ест върш котрорый килка десят разый прьменяется может...» І. Величковський додає, що римляни звали цю форму вірша

«протеусом», тобто привласнювали йому ймення морського бога Протея, який постійно змінював свій зовнішній вигляд. Зразок такого вірша:

*Яко ниву рясно плоды украшают,
Тако дьву красно роды ублажают,
Ниву рясно плоды украшают яко,
Дьву красно роды ублажают тако.
Рясно плоды украшают яко ниву,
Красно роды ублажают тако дьву.*

У І. Величковського, як ні в кого з інших поетів цього періоду, літературознавча термінологія представлена досить помітно. Загалом у його віршах нами зафіксовано 54 літературознавчих терміни. Серед них є такі, які мають велику частотність вживання. Це терміни «слово», «книга», «поет», «автор», «върш», «текст», «читати», «читання», «читатель» та інші. Часто вживається термін «глава», що називає розділ книги. Від деяких часто вживаних термінів автор за допомогою суфіксів утворює похідні «вършик», «стишки», «чительник», «книжица», «книжечка», які в його творах за частотою вживання не поступаються словам, від яких утворені. Багато віршованих творів мають у Величковського назву «псьнь», і за обсягом вони, як правило, невеликі. Від терміна «псьнь» утворене Величковським слово «псьнословити», що виступає у значенні «декламувати вірш». І. Величковським від терміна «слово» утворено прикметники «словный» та «словесный», від терміна «льтера» – прикметник «льтеральный», від терміна «оратор» – «ораторських».

За смисловим навантаженням літературознавчі терміни, зафіксовані у творах І. Величковського, можна розподілити на декілька груп. Перша група – це літературознавчі терміни, що вживаються на позначення самих видів літературних творів: «псьнь», «повесть», «молитва», «псалом», «стих», «проповідь». Друга велика група – назви різноманітних віршів. У І. Величковського їх зафіксовано понад 20. Ось ці назви: «эхо», «рак льтаральный», «рак словный», «рак прекословный», «върш чворогранистый», «върш згожаючийся», «порядный непорядок», «единогласный върш», «единопадежный върш», «азбучный върш», «акростихіс», «акростихис», «жартовный върш», «епиграмма», «многопремьнительный върш», «лябиринт», «столп», «преськаемый върш», «поліндром» (це вірш, що починається зліва направо і навпаки), «программа».

Взагалі з терміном «программа» Величковський поводиться досить вільно. Такий же різновид вірша автор називає і «апаграмма» та «епиграмма» і від них утворює такі терміни, як «программата» та «епиграммата». Також один і той же різновид вірша поет іноді називає варіантними

термінами «лябиринт», «лабиринт», «лавирино». Віршована рима І. Величковського має назву «каденця». Епітафія у Величковського має назву «епітафіон». Вживає поет і такий літературознавчий термін як «предмова», який дійшов до нашого часу майже не змінившись. Термінові «рідна мова» у Величковського відповідає термін «природний язык».

Вывод. Поезія бароко сприяла розвитку літературної мови, підсилювала техніку віршоскладання, збагачувала словник літературознавчої термінології. Величковський, віртуозно володіючи словом і віршем, полюбив експериментувати, шукати і розробляти нові і незвичайні літературні форми. Значна частина літературознавчих термінів, які використовував І. Величковський, вживаються й у наш час і зафіксовані у найновішому «літературознавому словнику-довіднику» (К. 1997, 749 с.) Такі терміни: «предмова» – передмова, «чителник» – читач, «акростихіс», «акростихис» – акростих, акровірш, «анаграма» – анаграма, «епіграма» – епіграма широко вживаються в літературознавстві і зазнали тільки незначних фонетичних змін.

Список літератури

1. Величковський І. Твори. – К., 1972. – 191 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – 686 с.
3. Літературознавчий словник-довідник. – К., 1997. – 749 с.
4. Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI-XVIII ст. – К., 1981. – 264 с.
5. Маслюк В. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку літератури на Україні. – К., 1983. – 214 с.
6. Наєнко М. Українське літературознавство. – К., 1997. – 315 с.
7. Українська література XVII століття. – К., 1987. – 604 с.
8. Сковорода Г.С. Передмова до «Басні Харьковскія». – Т.1. – К., 1961. – 168 с.

Шаталіна Е.Ф. Літературоведческая термінологія епохи Барокко в древнеукраїнському мові

В статті дається тлумачення літературоведчих термінів в произведениях, которые были написаны в епоху українського Барокко. В статті приводяться приклади таких термінів, об'яснюються і розглядається як вони функціонують в сучасному українському мові.

Ключевые слова: термінологія, стиль «барокко», поезія, пісня, епітафіон, повість.

Shatalina E.F. Study of literature terminology of epoch of Baroque in an ancient Ukrainian language

In the clause the problem of a literary terminology in products of the brightest representatives of epoch of Ukrainian Baroque – Ivan Velichkovsky and G.S.Skovoroda is considered.

Key words: stories, songs, literature terminology, style "barokko".

Стаття постуила в редакцію 05 марта 2007 г.